

"Qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsi" elmi çoxluqları özündə cəmləşdirən zəngin bir fenomenidir. Həmin fenomeni Lütfi Zadə yalnız 1950-ci illərdə, məhz "Qeyri-səlis məntiq" nəzəriyyəsi adlandıraraq dünyaya boyan etmiş və elmi tərəqqinin çoxxətli inkişafına təməl atmışdır. O vaxta qədər Lütfi Zadənin özünə do naməlum olan, lakin təhtində daim onu yeniliyə doğru aparən və nəhayətə boy verib şəxslənən sözlükdən nəzəriyyənin köşfindən sonra geriye - tarixə nəzər yetirdikdə tam anlaşılar ki, həqiqətən də dahilərin yaşayış boyu yaratdıqları çoxlu sayda nəzəriyyələr və corəyanlar məhz insan idrakında özünə yer tutmuş həmin triumfal nəzəriyyənin qüdrəti sayəsində ərsəyə gəlmişdir.

Azərbaycan xalqının boşor mədəniyyətinə böxş etdiyi ən parlaq simalardan biri, XII əsrdə dünyaya göz açmış, zəmanəsinin və bütün zamanların söz tanrısı Şeyx Nizami Gəncəvi də məhz qeyri-səlis məntiqin daşıyıcısı olub. O, "Aş bu mavı günbəzi, o qədr yüksəl ki, sən, Boynunu dar həlqədən xilas edə biləsən" kimi, ölçüləri işiq sürətilə aşb-keçən geniş əhatəli fikri ilə dar həlqədə məhdudiyəti, konkretliyi, yəni "Binar nəzəriyyə"sinin qanunlarını, mavı günbəzdən, yəni göylərdən o tərəfdə isə hüdudsuzluğunu, sonsuzluğu göstərir və bu məntiqi fikir isə yalnız qeyri-səlis anlayışlı düşüncənin məhsuludur. "Çox gözdi, çox dolaşdı ayaqyalın xoyallar"la isə, işiq sürətindən də iti dinamika-kası olan xoyalların qət edə biləcək məsafələrin sonsuz olduğunu ifadə etməklə, məhz qeyri-səlis düşüncə sahibi olduğunu ortaya qoyur. "Birləşdirib, yoğurdu, qaynatdı suyla odu" fəlsəfi qayəsi də Nizamının qeyri-səlis məntiqlə düşüncənə dahi olduğunu açıq şəkildə göstərir. Əksər elmlərə dərindən vafiq olan ölməz şairin təfəkkür və toxəyyül aləmində konkret ölçülər, konkret rənglər, sözlün əcaz səmasında sərhəd və ya hikmətlər təşnosində fikrin ölçü məhdudiyəti yoxdur. "Ağbırək bir dayədir sənə sūd verən rüzgar" və ya "Tutuquşu güləndə çatladı qəndin bağı"nı, eləcə də "Düşüncənin gözünə işiq gətirən Tanrı" kimi rəng verib, rəng alan təşbehləri, "Günə, Aya don biçdi öz əlilə Yaradan, Birinə ağ ipəkdon, o birinə qaradan", yaxud "Ulduzlarla sildi o, göyün hissi, dumanı" bənzərsiz poetik lövhələri, "Gecə rəngli torpağa verdi gündüz bədəsi, Töküdü daşın ağzına nəçə şəfəq qətrəsi", ya da "Yecdi düyün vurmağa qandalladı yerləri", eləcə də "Gedirdi, bir qədomi o birindən xəbərsiz" və ya "Görünməyən Tanrıni aşiq gözüylə gördü" və "Həzrət Mohəmməd onu başqa ölçüyə gördü: Ürok, idrak gözüylə, zəka gözüylə gördü" kimi dərindən fəlsəfi möcüzələri apayındca sübətə yetirir ki, Nizamının düşüncə fəzasında yalnız əsrarəngizlik, nəhayətsizlik, riyazi sonsuzluq, hüdudu görməyən geniş bir kainat cəhşamı mövcuddur. Gəncəvinin əsərlərindəki forma rəngarəngliyi və mənalar zənginliyi də onun qeyri-səlis məntiqlə düşüncənə mütəfəkkir olduğunu isbatlayır.

Məsnəvi formasında yazdığı "Xəmsə" adlandırılmış poemalar məcmuəsi sadəcə bir ədəbi sənət nümunəsi deyil, çəkisi hesabla gəlməyən, pociyaya ölçüsünü müəyyən etmək üçün ölçü vahidi olmayan zəngin bir xəzinədir. Dahi sənətkar bu zəngin xəzinə ilə bəşər tərrixinə, insan fenomeninə, ümumən dünya xalqlarına cəh bir sərət böxş etmişdir ki, o sərət xərcəndikcə çoxalır, oxunduqca yenilənir, geniş fəzalarda ünətməz üfüqlərdən şölələndiyini isbat edir: "Düyün açılmayca qaralrdı hələ də, Gecənin zülmət saçı gündüzlərin olində. Göyde min-min gövhəri sapa düzdü Yaradan, Sildi yoxluq tozunu gecənin saçlarından..." Həqiqət budur ki, ona hər müraciət edildikcə, insan təfəkküründə daha fərqli və daha geniş fəlsəfi-estetik, zəngin-poetik ümman yaranır: "Bu torpağın qanını göstərdi bir gül ilə,

İFTIXAR

Sənətinəsliz üzrə fəlsəfi doktoru,
Əməkdar mədəniyyət işçisi

Nizami Gəncəvinin QEYRI-SƏLİS DÜŞÜNÇƏ AREALINDA fəlsəfi fikir dünyası

Əqlin nəbzini tutdu üroyin öz əlilə", yaxud "İdrakınla oxudun hotta yazılmayı, Əqlinə işiqlətdin beyin adlı cahamı" və sair sənət inciləri deyilənlərin parlaq nümunələrindən... Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, bu söz xəzinəsindən göstərilən məmunələr təcümə məhsullarıdır. Orijinal isə daha dərindən və daha poetikdir.

Gəncəvinin əsərləri tarixi olaylar, hekayətlər və həyat hadisələri zəminində yaranmışdır. O əsərlərin hər birində müəllifin toxəyyül potensialının ərsəyə gətirdiyi geniş meydan ön planda dayanır. Dünyanı cəmiyyətin anlaya bilməyəcəyi dərindən qatlardan böyüq üstəliklə dərketmə qabiliyyəti, həyatın sirlərini hər kəsdən fərqli, həssas müşahidə bacarığı ilə görə bilmə fərasəti, böyüq istedadın zəngin təşnosinin süzüb gəndərdiyi əvsunlu səhri və nəhayət, vəhy dolu fəhmi Nizamının özəl keyfiyyətidir.

O, coşqun zəka enerjisi və ziya dolu poetik nuru ilə əsərlərini durmadan yüksələn dinamika ilə yaratmışdır. Ona görə də həmin əsərlər öz cəvherində yer tutan fəlsəfi dərindənliyi, məzmunlu və yüksək elmi, bədii, estetik mahiyyəti, ictimai mövqeyi, müdrik idrakdan doğan böyüq hikməti, bütün bunlarla yanaşı, anlaşılacaq sadə strukturu və mürokkəb ziddiyyətlərlə qaynayan hadisələrin corəyan etdiyi sūjet zənginliyi və həmdə, "Göylər vuran düyünü, soruş, yerdə kim açar? Ayağıni göylərə cəsərtəli basanlar" eləcə də, "İdrakın kimi gülmək, sonra dərindən ağlamaq. Anı bir qığılcıma döndərir ömrü ancaq" misallı dərindən məzmunlu həzin poeziyası ilə, ruha bənzərsiz qida verən tükənməz xəzinə kimi ümumbəşəri dəyərli miqyasına yüksəlmişdir.

Gəncəvinin əsərlərində - istər divanında, istərsə də məsnəvilərində insan və söz əsas fəlsəfi kateqoriyalardan biridir. O, əsərlərində corəyan edən hadisələri dərindən mənəli söz-

lərlə və ibrotamiz hikmətlərlə rəvnəqləndirərək. İnsanın meyarını müəyyənəşdirir. Böyüq mütəfəkkir insan varlığının mahiyyətinə nəçə həssaslıqla yanaşırsa, sözlün qüdrətini də eyni dəyərdə yüksək tutur: "Poladdan dağı olsa da, inan, Onu parça-parça dağıdır insan", yaxud "Uluların yolunun görək qulu olan. Ülvyyəyə yüksəlib, sən də ulu olan". eləcə də "Söz bayraqdan daha çox əldə cəlyəyir zəfər, Qılıncdan daha artıq qalxıb alar ölkəni". Belə koləmlərlə dahi şair insanın ülvə, güclü, dözümlü, qüdrətli, nurlu və dərli hesab etməklə, onu zirvələrə ucaldır. "İnsana arxıdır onun kamalı, ağıldır hər kəsin dövləti, varı" deyərək, insanı ağıla, kamala doğru istiqamətləndirir. Yəni Nizami deyir ki, cəmiyyətin yüksəlişi insanın kamilliyinə bağlıdır. Başqa yol yoxdur. Həmdə "Vurub yıxmaqla deyil ağıllıq, unutma. Gücünü ədalətdən həç zaman uca tutma!" məntiqinə söykənməyi tövsiyə etməklə, diqqət

"Bilik qazan, ey könül, yan, işıqlan biliklə, Zülməti nurla öldür, düşməni bir çiçəklə". Kamillik fəlsəfəsinə belə hikmətlərlə və bədii səhrlə ifadə edən dahi Nizami insan amilini, "Səbri, həvəsləni unudan insan, Ağıldan, kamaldan açmasın dastan", ya da "Ucalmaq istəsən, bir kamala çat, Kamala cəhritmə göstörir həyat" və ya "Kamil bir palançı olsa da insan, yaxşıdır yarımçıq papaqçılıqdan" zirvəsinə bərqərar edir. Hansı məsləkə xidmət etməsindən əslı olmayaraq, sözlün dəyəri, sözlün qüdrəti və əcazi ilə insanı, insanın simasında cəmiyyəti kamilliyə çatdırır. Nizami Gəncəvi, kamal dühəsi və qeyri-səlis məfkurəsi ilə hər zaman aktualdır.

Nizami, cəmiyyətdə insan fenomeninin dəyərini qaldırmaq üçün ən başlıca həkmdarların ədalətli olmalarını tələb edirdi. Haqlı olaraq düşüncədə ki, insanlıq şəhdi, həkmdarların ədalətli olmaları tələb edirdi. Haqlı olaraq düşüncədə ki, insanlıq şəhdi, həkmdarların ədalətli olmaları tələb edirdi. Haqlı olaraq düşüncədə ki, insanlıq şəhdi, həkmdarların ədalətli olmaları tələb edirdi. Haqlı olaraq düşüncədə ki, insanlıq şəhdi, həkmdarların ədalətli olmaları tələb edirdi.

dəyərəndirsələr, cəmiyyət də bir o qədər asanlıqla tərbiyələndir, maarifləndir və nəhayətə, cəmiyyətin böyüq bir hissəsi sūrtlə kamilləşə bilər. Böyüq şair, "Böyüklə vuruşda insan ad alar. Alçaqla vuruşda özü alçalar" - ideyası ilə yaşayır və bu düşüncəsi də Nizamını daim ucaldır. Çünki "Bacarsan hamının yükünü sən çək, İnsana sən böyüq şərəfdir əmək" məntiqi və "Çalış öz xalqının işinə yara. Geysin əməlinlə dünya zərxara" fəlsəfəsi, türk oğlu olaraq onun ən böyüq əməli idi və bu əməllə də yaşamaq-yaratmaq, özünü sadə, məzmunlu həyatı və böyüq yaradıcılıq məziyyəti ilə həmdə öz simasında insan varlığını bütün dəyərli xalqlardan yüksək tutmaq, "Hünər ardınca qoş, xalqa xeyir saç, Qapılar bağlama, or ol, qapı aç" idrak məhsulunu sözlün dərindən fəlsəfi gücü, ekstatik qüdrəti və yüksək bədii poetikası ilə cəmiyyətdə çatdırmaq, kamil insan yetişdirmək niyyəti, fikrini belə, dolğun mahiyyətə ifadə etmək, tələp etmək Nizami Gəncəvi üçün həyat prinsipinin və bədii məmarlıq ustadlığının rəhni idi. Ona görə də bu anda həşiyə çıxmağıni, yuxarıda cəytd etdiyim arayış barədə söz açmağıni yerinə düşəcəyini zənn edirik.

Təəssüf ki, Nizami Gəncəvinin ələmizə gəlib çatmış bütün əsərləri fars dilindədir. Artıq molumdur ki, dövrün tələbləri - hom o zamanlar fars dilinin geniş yayılması faktı, saraylarda əsasən fars dilinin üstün tutulması, hom də şairə verilən fərsiflərin məhz saraylarda gəlməsi, Nizamını fars dilində yazması barədə yazmağa vadar etmişdir. Əmma divandan illər sonra qələmə aldığı ikinci poe-

ması olan "Xosrov və Şirin" əsərində "Türklüyüm bu Həbəşdə heç getmir. Dadlı dovğaya xalq meyil etmir" və ya "Dağ kimi ucalmışdı bir zaman Türk dövləti", - deyə öz milli kimliyini uca tutan, həmişə geniş düşünən böyük insan və qüdrətli şair Nizami Gəncəvi heç mi öz ana dilində - doğma türk dilində bir qəzəl, qəsidə və ya rübai yazmamışdır? "Dadlı dovğaya xalq meyil etmir", deyərəkən, Nizami "Dadlı dovğa"nın türk dilində yazdığı incilər olduğunu nəzərdə tutmurmu?! Hətta düşünsək ki, ərəb dilini də mükəmməl bilən dahi şair, mütləq, ərəb dilində də şeirlər yazmışdır. Çünki Nizamini incələyərkən, onun əmin olduğumuz qeyri-səlis düşüncəsi ilə bədii-fəlsəfi, dövrü-insani zirvələrinin fəvqünə yüksəlmiş bir fenomen olması, yaradıcılığında bütün dolğunluğu ilə öz təsdiqini tapır.

Qənaətimə görə, şairin "Divan"ının böyük çoxluğu türk dilində qələmə almışdır. Bu fikri aşağıdakı həqiqətlərlə təsdiq etməyin mümkün olduğunu zənn edirik. Nizami Gəncəvi öz "Divan"ında və "Leyli və Məcnun" poemasında "Divan"ın sahibinin Şirvanşah I Axsitan (şücrə etibarilə yarı ərəb, yarı gürcü, bütün ruhu ilə fars sevdalı) olduğunu qeyd edir. Buradan belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, dahi şair öz "Divan"ını məhz, böyük şeir həvəskarı olan və sarayında Ə.Gəncəvi, Ə.Xaqani və M.Beyləqani kimi nəhəng söz sənətləri başda olmaqla, şairlər ordusu toplanmış Şirvanşah I Axsitana göndərmişdir. Güman etmək olar ki, I Axsitan divanda yer tutan şeir incilərinin böyük hissəsinin məhz türk dilində olduğunu görmüş, bu gerçəklik onu qane etməmiş və türkcə şeirlərin məhvinə qərar vermiş, yalnız fars dilində variantları saxlamışdır. Ona görə də həmin "Divan" bütöv halda heç kəsin əlinə düşməmişdir. I Axsitan türk millətinə və türk dilinə öz nifrətini gizlətmirdi. Hətta Nizamiyə yazdığı sifariş məktubunda da bunu açıqca etiraf etmişdi. Bəllidir ki, I Axsitan məktub vasitəsilə böyük şairə ərəb əfsanəsi olan "Leyli və Məcnun" hekayətini nəzmə çəkməyi sifariş etmiş və ən başlıca diqqətçəkən məsələ də odur ki, məktubda əsərin yalnız fars dilində yazılmasını tələb etmişdi. Öz sifarişində türk dili ilə bağlı mövqeyini də bildirmişdi. Nizami Gəncəvi "Leyli və Məcnun"un girişində I Axsitanın ona yazdığı məktuba toxunmuş və məktubdakı - "Türk dili yaramaz şah nəslimizə. Əskiklik gətirər türk dili bizə. Yüksək olmalıdır bizim dilimiz. Yüksək yaranmışdır bizim nəslimiz" kimi rəzil fikirlərini açıq şəkildə poemaya daxil etmiş, bununla da I Axsitanın Türkcə və Türk dilinə olan mənfi münasibətinin məxsusən tarixin səhifələrində saxlanmasını təmin etmişdir. Zənnimcə, bu nümunə tam isbat edir ki, Nizamının türk dilində yazdığı şeirlərinin I Axsitan tərəfindən məhv edilməsi fikrinin ortaya çıxması üçün yaranmış zəminə heç bir şübhə ola bilməz. Əks təqdirdə haqlı olaraq belə bir sual ortaya çıxır ki, əgər Nizami Gəncəvi yalnız fars dilində yazıb-yaradırsa, bəs nə üçün I Axsitan Nizamiyə məhz, türk dilinin yaramadığını ismarış edir və fars dilində yazmasını əsas şərt olaraq dilə gətirir?! Bu da məlumdur ki, Nizami Gəncəvi öz "Divan"ının sahibi hesab etdiyi I Axsitanın sifarişini öncə həyata keçirmək istəməmiş, sifarişi rədd etmişdir. Yalnız öz oğlu Məhəmmədin təkidi ilə I Axsitanın sifarişi olan "Leyli və Məcnun" adlı böyük sənət incisini ərsəyə gətirmişdir. Nizami Gəncəvinin sifarişdən imtina etmə səbəbi həqiqətən də yalnız bir ehtimalla ola bilər - o da türk dilində yazılmama, fars dilində yazılma tələbinə görə. Əks halda şəxsiyyətinə böyük hörmətlə yanaşdığı, "Divan"ının sahibi adlandırdığı I Axsitanın sifarişindən nəyə görə narazılıq etməli idi? Bu narazılıq

faktını hörmətli Nizamişünasların əksəriyyəti öz tədqiqatlarında təsdiqləyirlər. Güman ki, I Axsitanın türklüyü və türklərə olan münasibəti kamil insan formalaşdırmağa çalışan böyük şəxsiyyət və qüdrətli şairi narazı salmış, şeirə və şairlərə yüksək dəyər verən bir hökmdarın bu mövqeyini qəbul etməmişdir.

Bu da bir həqiqətdir ki, Nizami "Leyli və Məcnun" poemasında türklüyünü və türklüyə bağlılığını çəkinmədən və prinsiplə şəkilə bəyan etmişdir. Nizami yaradıcılığının tədqiqatçılarından Çingiz Sasanianın "Nizamının "Leyli və Məcnun" poeması" adlı kitabındakı, "...Axsitanı razı salmayan cəhət, həmmən "türki sifətlər" və "köhnə sözlər"dir..." kimi ifadələri, Aqafangel Kırmskinin, "Nizami əsərinin türkobrazlılığı həqiqətdə Şirvanşah sarayının zövqünə uyğun olmamışdır", Məmməd Əmin Rəsulzadənin "Azərbaycan şairi Nizami" kitabındakı, "...heç bir şairdə türklük Nizamidə olduğu qədər ideallaşdırılmayıb" kimi fikirləri deyilənlərin isbatı hesab oluna bilər. Məhz əsərdəki türkcülük ruhu səbəbindən də I Axsitan, öz sifarişi ilə yazılmasına rəğmən, o böyük sənət incisini mükafatsız qoymuş, əsəri uzun müddət kənar saxlamışdır.

Bələ ehtimal olunur ki, şairin ölümündən sonra əsərdə müəyyən redaktə işləri də aparılmışdır. Ç.Sasanianın da dediyi kimi, üslub müxtəlifliyi, fəsilərarası əlaqəsizlik, mətləbdən kənara çıxmaq, əsərin ümumi ideyasına zidd olan beyt və şeirlər poemanın Nizamidən zəif olan bir şair tərəfindən redaktə edildiyini isbatlayır. Sual doğur ki, mükəmməl bir sənət əsəri nə üçün redaktə edilməli idi? Cavab isə birdir - əsərdəki türk ruhunun ortadan götürülməsi və "köhnə sözlər"in, yəni türk etnosuna məxsus folklor nümunələrinin yox edilməsi. Bütün bu məqamlar birmənalı şəkildə isbat edir ki, şairin iyirmi min beytlik "Divan"ı I Axsitanın qərəzli yanaşmasının qurbanı olmuşdur. Bununla da həmmən belə insani hissələrdən kənar bədxahların canfəşanlıığı, həmmən də o dövrdə poeziyanın ən çox fars dilində yazılmış nümunələrinin təbliği faktı və digər naməlum səbəblər Nizamının türk dilində yazılmış əsərlərinin it-bat olmasına gətirib çıxarmış və böyük ehtimal ki, məhz ona görə də həmmən əsərlər dövrümüzə qədər gəlib çıxarmışdır.

Dahi Nizami Gəncəvinin fəlsəfi aləmində, idrak dünyasında cərayan edən və əsərlərində yer tutan "İnsandan insana fərq vardır, Bir dəmirdən həmmən nal, həmmən də qılınc düzəldilir" kimi zəngin, müdrik, ibrətli kəlamlarından aydın şəkildə görünür ki, bəşəriyyətin xilasını məhz insandan keçir və cahil insan özü ilə bərabər dünyanı da dağıdır, kamil insan isə onu yenidən qurur və yaradır. Ona görə də dahi şair bütün yaradıcılığı boyu kamil insanın axtarışında olduğunu bəyan edir.

Qeyri-səlis düşüncələri və çoxşaxəli təfəkkür dünyası, çoxxətli idrak aləmi və əsrarəngiz təxəyyül politrası ilə poetik tablolar yaradan, ümumbəşəri mövzuları əhatə edən ölməz əsərlərində İnsan amilini və Söz məfhumunu zirvələrə yüksəldən, baş tacına çevirən, əsas qayə kimi ön plana çəkən, əsərlərinin bütün epizodlarında ictimai-fəlsəfi düşüncələr sferasını geninə-boluna göşd edərək insan zəkasını zənginləşdirən dahi şair Nizami Gəncəvinin eşqlə ərsəyə gətirdiyi ədəbi xəzinəsi, yaradıcılıq qüdrəti öz cazibədarlığı, füsunkarlığı, rəngarəngliyi, əbədiyyəti ilə dünya dahilərinin yaratdıqları incilər sırasında həmişə yüksək məhəbbətə bir Günəş kimi yaşayacaq və Azərbaycana, Azərbaycan xalqına daim qürur gətirəcək parlaq şöhləri ilə, üfqlərdən alovlu şəfəqlər saçacaqdır.